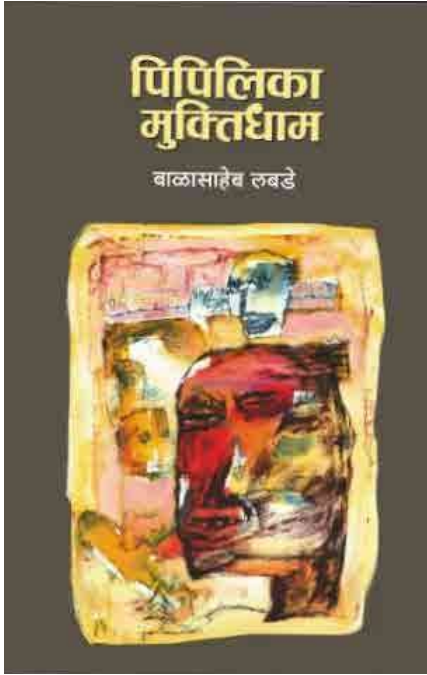

पुस्तक परीक्षण:

समकालीन वास्तवावर टोकदार भाष्य : पिपिलिका मुक्तिधाम

दि. बा. पाटील

लेखक व सामाजिक कार्यकर्ते
dibaappa.patil@gmail.com

(परीक्षित पुस्तक: पिपिलिका मुक्तिधाम : लेखक: बाळासाहेब लबडे : प्रकाशक: ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती, २०१९, पृष्ठे: ३७८, किंमत रु. ५००)

डॉ. बाळासाहेब लबडे यांच्या पिपिलिका मुक्तिधाम या बहुचर्चित कादंबरीचा विचार तत्त्वज्ञानपर कादंबरी आणि मानसशास्त्रीय कादंबरी अशा विविध दृष्टिकोणातून करता येऊ शकतो. सर्वसामान्यपणे कोणत्याही कादंबरीत असतात तशा व्यक्तिरेखा या कादंबरीत येत नाहीत. येथे चार मुंग्या कादंबरीतील व्यक्तिरेखा आहेत आणि त्याच कादंबरीच्या 'नायक' स्थानीही आहेत. नोकरीधंदा नसलेले झोपडपट्टीतील चार तरुण जेव्हा बेकार अवस्थेत जगतात तेव्हा त्यांना आपण केवळ मुंग्या आहोत, असा साक्षात्कार होतो. अशा या मुंग्यांना कादंबरीत वेगवेगळे नाव आहे. पांड्या ही पहिली लाली मुंगी, सख्या ही दुसरी काळी मुंगी, लाल्या ही तिसरी तांबडी मुंगी आणि चौथी निवेदक मुंगी होय. मुंगीरूप धारण केल्याने कादंबरीत त्यांच्यासाठी उपयोजिलेली क्रियापदांची रूपे ही स्त्रिलींगी

आहेत. यातील निवेदक मुंगी ही कामकरी असून ती कादंबरीत मुख्य भूमिकेत वावरते. ती कष्टकरी - कामकरी वर्गाचे प्रतिनिधित्व करते. तिला विशिष्ट नाव दिले नसले तरी कादंबरीत पोतराजाच्या भूमिकेत येणा-या धुतरीने (मुळातले नाव धृतराष्ट्र परंतु तोही आता मुंगीरूपात वावरत असल्याने बदललेले नाव) तिला 'कुढ्या' हे नाव दिले आहे. धुतरीच्या दृष्टिकोणातून निवेदक मुंगीचे हे कुढणे म्हणजे खरे तर तिचे स्वगत आहे. तिच्या या स्वगताला उद्देशून धुतरीने तिचे कुढ्या हे नामकरण केले आहे. समाजात घडणा-या घटना- प्रसंगांसंबंधीचे निवेदक मुंगीचे निरीक्षण, चिंतन, भाष्य आणि विश्लेषण या स्वगतातून व्यक्त होते. या चार मुंग्या मुक्तीच्या शोधात निघालेल्या आहेत. त्यासाठी त्या परकायाप्रवेश करतात, असे रूपक येथे उपयोजिले आहे.

या चार मुंग्या अनेक क्षेत्रांत काम करतात. त्या त्या क्षेत्रांतील माणसांत परकायाप्रवेश करून त्या क्षेत्राचे व त्या त्या माणसाच्या ख-या रूपाचे दर्शन घडवतात. क्षेत्रे आणि माणसे नजरेला दिसतात तशी नसतात; ती ढोंगी असतात; त्यांनी सत्याचे आणि विकासाचे बुरखे पांघरलेले असतात. हे बुरखे फाडून बुरख्याआडचे खरे चेहरे दाखवण्याचे काम या मुंग्या करतात. यात देशाच्या पंतप्रधानांपासून ते सर्वसामान्यांपर्यंत अशा प्रत्येकाचा खरा चेहरा समोर आणला आहे. कादंबरीत देशाचे राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण, देशातील कमालीचे दारिद्र्य यांवर निवेदक मुंगी भाष्य करते आणि सर्वसामान्य जनता ही या भ्रष्ट व्यवस्थेचे गुलाम बनल्याचे सत्य मांडते. मोक्षाच्या शोधात निघालेल्या चार मुंग्या अनेक क्षेत्रांत काम करताना तिथले वास्तव जाणून घेतात. त्या मोक्षप्राप्तीसाठी विविध धर्मस्थळांना भेटी देतात. तेथील धार्मिक कार्यक्रमांतही सहभागी होतात. अनेक धर्मांचा व तत्त्वज्ञानांचा अभ्यास करून त्या त्या धर्मसमुदायाचे विचार - आचार समजून घेण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु तेथील विपरीत वास्तवाचा अनुभव लक्षात घेता आपल्याला मोक्ष मिळेल असे त्यांना वाटत नाही. शेवटी त्यांना भगवान गौतम बुद्ध, महात्मा जोतीबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार पटतात. फुले म्हणाले होते, 'देव आणि भक्त यात मध्यस्थाची गरज नाही. मध्यस्थ घेतला तर माणूस त्या मध्यस्थाने सांगितलेल्या कर्मकांडात अडकतो व त्या कर्मकांडालाच धर्म समजतो' (पृ. ३७३), याचे निवेदक मुंगीने स्मरण करून दिले आहे. तसेच बौद्ध, ख्रिश्चन, हिंदू, मुस्लीम, जैन या धर्मांतील वृत्तिप्रवृत्तींचाही परामर्श घेताना निवेदक मुंगीने धर्मातील ढोंगीपणावर असूड ओढले आहेत. उदाहरणार्थ, दिगंबर रूपातील जैन स्वामींची पूजा करणाऱ्या महिला, अविवाहित मुली यांना पाहून निवेदक मुंगी लिहिते की, 'ह्या महिला अंधाराच्या साम्राज्यातून चालत आल्या होत्या. त्यांनी अंगावर अंधाराची साडी परिधान केली होती. त्यांनी पूजेसाठी आणलेले कलशही अंधाराचे होते.' (पृ. ३७) येथे उपयोजिलेला 'अंधार' हा शब्द अज्ञानाचे प्रतिनिधित्व करतो. निवेदक मुंगीच्या मते, या धार्मिक कार्यक्रमाचा उद्देश अंधारातून येणा-या अशा 'गि-हाईकाला कापून त्यांच्याकडून भरपूर नफा मिळवणे' हा असतो. (पृ. ४०) म्हणजेच त्यागाचा मानलेला धर्मच स्वार्थाची कृती कसा करतो, हे येथे दाखवून दिले आहे. निवेदक मुंगीने अशा अनेक

धर्मातील अनेक उणिवा प्रस्तुत कादंबरीतून समोर आणल्या आहेत. हिंदुत्वाच्या आडून समाज बिघडवणा-याला निवेदक मुंगीने 'गंदवाला' असे नाव दिले आहे. या गंदवाल्याने समाजात कशी दुहीची बीजे पेरली आणि स्वतःचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी समाजाचे कसे नुकसान केले आहे, याचाही परामर्श निवेदक मुंगी येथे घेत आहे. हिंदुधर्मातील व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर त्या मृत व्यक्तीला तथाकथित अर्थाने मोक्ष अथवा स्वर्ग मिळवून देण्यासाठी केली जाणारी कर्मकांडे यामागे बरेचदा विशिष्ट वर्गाचे हितसंबंध असतात. कर्मकांडे करवून घेणा-यांच्या अज्ञानामुळे विशिष्ट वर्गाचे फावते. याविषयीची बरीच वर्णने या कादंबरीत येतात व त्या कर्मकांडांमागचे सांस्कृतिक राजकारण निवेदक मुंगी अधोरेखित करते.

बौद्धधर्म हा धर्म नसून ती दुःखाचा शोध घेणारी विचारधारा आहे, हेही ती ठळकपणे नोंदवते आहे. याशिवाय संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम यांच्या पालख्यासंबंधीचेही मत जसे निवेदक मुंगी नोंदवताना दिसते तसेच पालखी सोहळ्यातील विकृत वर्तनाला ती उघड करते. परंतु हे करत असताना संतांवरील तिचा आदरही व्यक्त होतो. जो जे वांछील तो ते लाहो। प्राणिजात ॥ या ज्ञानेश्वरांच्या ओवीवर निवेदक मुंगीने केलेले भाष्य महत्त्वपूर्ण आहे. ज्याला जे हवे ते प्राप्त होण्यात वाईट इच्छाही येतात. हा मुद्दा ती लक्षात आणून देते.

तसेच देशातील नव्या सत्तासमीकरणावरही टोकदार भाष्य कादंबरीत आले आहे. 'विकासपुरुष येणार आहे, येणार आहे, तो आला' (पृ. २९१) यात कुणाचेही नाव न घेता नव्या सत्तेत श्रीराम, हिंदुत्व आणि सत्तेच्या बाजूने जो लिहील तो खरा देशभक्त आणि या विरोधात जो लिहील, बोलेल तो देशद्रोही; ही देशभक्तीची बदललेली व्याख्यादेखील निवेदक मुंगी ठळकपणे समोर ठेवते. याबरोबरच देशात चाललेले मॉब लिंकिंगचे प्रकार, वाटण्यात येणारे देशभक्तीचे प्रमाणपत्र, देशद्रोही ठरवून माणसे मारण्याचे चालू असलेले काम, गोबर आणि गोमूत्राचा जयजयकार, यावरही ती परखड भाष्य नोंदवते. जो मनूला मानत नाही; धर्म-जात मानत नाही त्याच्या जीविताला निर्माण झालेला धोका, हे आजच्या समाजव्यवस्थेतील कटू सत्यही ती अधोरेखित करते. या व्यवस्थेने रुजवलेल्या धारणेविषयीचा रोष ती व्यक्त करते आणि आधार म्हणून दाभोलकर, पानसरे, कलबुर्गी ही उदाहरणे देते.

या कादंबरीत निवेदक मुंगीने समाजाच्या जगण्यातील विदारकता विशद केली आहे. कौशी या पात्राच्या आधारे सर्वसामान्य तळागाळातल्या कष्टकरी माणसांचे जगणे तिने मांडले आहे. याशिवाय वेठबिगारीचे चित्रणही केले आहे. अध्यात्माने माणसांची पोटे भरणार नाहीत आणि भक्तीची ढोंगे करून मोक्ष मिळणार नाही, हेच येथे निवेदक मुंगीने ठळकपणे निदर्शनास आणून दिले आहे.

देशात भांडवलशाही समाजव्यवस्थेमुळे विषमता निर्माण झाली असून समाजातल्या ठरावीक मोजक्या लोकांकडे भांडवल जमा झाले आहे. एकीकडे त्यांची श्रीमंती आभाळाला टेकली आहे तर दुस-या बाजूला

कष्टकरी श्रमजीवीवर्ग, कामगार भुकेकंगाल झालेला आहे. एक यंत्र शंभर माणसांचे काम करू लागले आहे. त्यामुळे नव्याणव कामगार बेकार होऊन सामान्य नोकरदार माणूस देशोधडीला लागला आहे, यासंबंधी निवेदक मुंगीने आर्थिक विषमतेचे उत्तम विश्लेषण केले आहे. देशातील भांडवल हे तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचले पाहिजे, असेही मत येथे ती व्यक्त करीत आहे. बँकांची कर्जे बुडवून, कोट्यवधी रुपयांचे बँक घोटाळे करून या देशातून पळून जाणाऱ्यांना या देशाचे सरकारच जबाबदार आहे, यावरही ही निवेदक मुंगी परखड मत व्यक्त करते. भिमा -कोरेगावचा विजयस्तंभ, त्याआधी भरलेली एल्गार परिषद, त्यानंतर झालेली दंगल, याला जबाबदार कोण? आरोपी सरकारला सापडत कसे नाहीत? या सर्व भीषण समाजवास्तवावर ही निवेदक मुंगी टीकात्मक विवेचन करते आणि उपरोक्त उल्लेख केलेल्या घटनांमागील सत्याचा शोध घेते. एखाद्या योद्ध्याने समोर येईल त्याच्यावर सपासप तलवार चालवावी तसे निवेदक मुंगीने देशातील अनेक घटनांवर एकामागोमाग साधार टीकेची झोड उठवली आहे.

प्रस्तुत कादंबरी लिहिताना लेखकाने निवेदक मुंगीच्या निवेदनातून देश, राजकारण, धर्मकारण, अर्थकारण, अध्यात्मक्षेत्र, बुवाबाजी, संतवाङ्मय अशा विविध विषयांचा खोलवरचा मागोवा घेतला आहे. त्यातून त्याला या देशात आजची वास्तव परिस्थिती काय आहे, यावर प्रकाश टाकायचा आहे. त्याचा हा हेतू येथे सफल झाल्याचे आपल्या निदर्शनास येते.

ही कादंबरी म्हणजे अनेक विचारधारांचा व्यापक पट आहे. ह्या विचारधारांचा, विविध तत्त्वज्ञानांचा, त्यांच्या स्वरूपाचा जर परिचय नसेल तर सर्वसामान्य वाचकाला कादंबरीगत वास्तवाचे आकलन करून घेण्यासाठी काही आव्हानांना सामोरे जावे लागणे अपरिहार्य ठरण्याची शक्यता आहे.

पिपिलिका मुक्तिधाम या कादंबरीचे वाचन करताना व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या सत्तांतर कादंबरीचे स्मरण होते. प्राणिजीवनाच्या चित्रणातून मानवी जीवनावर भाष्य हे दोन्ही कादंबऱ्यांचे वैशिष्ट्य असले तरी पिपिलिका मुक्तिधाम अनेक बाबतीत वेगळी आहे, व्यापक आहे. कादंबरीतील कथानकाचा धागा सहजासहजी पकडता येत नाही. जुन्या तंत्रमंत्रात ही कादंबरी बसत नाही. त्यासाठी लेखकाने स्वतःचे वेगळे तंत्र विकसित केले आहे, हा मुद्दा येथे महत्त्वाचा ठरतो. या कादंबरीतील चार मुंग्या परकायाप्रवेश करून, विविध क्षेत्रात जाऊन तिथले वास्तव काय आहे, याचा शोध घेतात आणि त्यावरील ढोंगावर प्रकाश टाकतात, हे सूत्र येथे महत्त्वाचे ठरते. विविध घटनांमुळे पानापानांवर विषय बदलतात. त्यामुळे वरवर या कादंबरीचा धागा तुटल्यासारखा वाटतो. मात्र कादंबरीच्या सूक्ष्म वाचनातून वाचकाच्या हे लक्षात येते की समग्र कादंबरीच्या आंतररचनेतून एक धागा सलगपणे प्रवाहित झालेला आहे.

पिपिलिका मुक्तिधाम या कादंबरीतून लेखकाचे खोलवरचे चिंतन, मनन यांचा प्रत्यय येतो. त्यात कुठेही

विचारांचा उथळपणा नाही. या कादंबरीसाठी लेखकाने खूप बौद्धिक परिश्रम घेतल्याची जाणीव वाचकांना कादंबरी वाचनाने होते. एकाच पुस्तकात विविध विषय हाताळण्याचे त्यांचे कसबही कादंबरीतून प्रतीत होते. कोणाचेही व्यक्तिगत नाव न घेता लेखक स्पष्टपणे लिहितो आहे. पण कुणावर काय लिहिले, हे वाचकाला अंदाजाने बरोबर समजते. व्यवस्थेत ज्यांचे हितसंबंध दडलेले असतात त्यांना व्यवस्थेवर प्रश्न उपस्थित केलेले आवडत नाहीत. परंतु यात लेखकाने निवेदकाद्वारे व्यवस्थेलाच प्रश्न विचारले आहेत आणि त्यातून व्यवस्थेसमोरच आव्हान उभे केले आहे. या पार्श्वभूमीवर पुरोगामी विचारांची मांडणी करणारी ही निवेदनप्रधान कादंबरी प्रयोगशील आणि राष्ट्रीय पातळीवर महत्त्वाची कादंबरी आहे, असे ठामपणे सांगता येते.

